

Гаспринский ве «усул-и-джедит»

Исмаил Керим

(Татарстан Джумхуриети Илимлер Академиясы, Ш. Марджани адына тарих Институты; Къырым муэндислик ве педагогика университети)

Анълатма. Макъалеле И.Гаспринский тарафындан 1880 сенелерининъ башында ишленген «усул-и-джедит» методикасыны къырымтатар мектеплеринде теджрибе этильгени косьтерильмекте. Ишбу усулнынъ Идиль бою, Кавказ, Орта Асия, Тюркие, Иран, Хиндистан ве дигер виляетлерге таркъалгъаны ачыкъланмакъта. «Усул-и-джедит» ве дигер ыслахлар (реформалар) башлангъыч мектеплериндеки тасильнинъ сыфаты ве динамикасына эткиси тарифленмекте. Бир сыра сийрек менбаларгъа эсасланааракъ, Гаспринскийнинъ бу меселеде шахсий арекетлери ве чабаламалары козьден кечирильмекте.

Анахтар сёзлер. Гаспринский ве «усул-и-джедит», XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башындаки мусульман мектеплери, башлангъыч мектеплерде ыслах меселелери.

Белли ки, Гаспринский газетаджылыкъ фаалиетини чешит варакъалардан (листки) башлап, «Терджиман»нынъ нешрине кечеркен, кенди дикъкъатыны энъ-эввеле ичтимаиет, тасиль, дин ве илим меселелерине айыргъандыр.

Къырымда къырымтатар халкъынынъ омрюнде нелер корюнмекте, нелер олып кечмекте, насыл къайгъы ве къасеветлер, насыл севинчлер, насыл ынтылмалар, арзулар, арекетлер булунмакъта. Иште, буларнынъ чокъусы газетте акс этильмелери ве айдынлатылмаларынен берабер, макъсаткъярлы шекильде миллетнинъ ёнелме тарафыны, ёлуны, анги меселелерге зияде янтаймакъ керек олдугъыны кучлю ве гъает истидатлы бир мухбир, яызджы ве сиясетчи оларакъ косьтермеге огъраша.

Къюю динджилик ве мутаассиплик шараитинде къалмакънынъ хавфыны ачыкъ-айдын корип, башта бир бала тасилининъ даа эльвершли, даа керек-

ли тарафларыны кенди мантыкъ кучю ве теджрибесинен чокъ саде хаберлерде, окъуйыджынынъ башына, фикрине мусаллат олмадан, сывышыкъсыз, япышкъанлыкъсыз айдынлата. «Терджиман»нынъ янгычыкъ чыкып башлагъан номерлеринде мектеп тасилининъ илери нокъталарына бойле шекильде дикъкъат чеке. 1883 сенеси Дерекой варлыларындан Мустафа Аметовнынъ химаесинде булунгъан русча-татарджа мектеп хусусында тарифлере, кенди ишине джан куйдюрген Али мырза Булгаковнынъ оджалыгына дикъкъат айыра [15].

Тек бойле мектеплер хаят къазана билир – дей Гаспринский. Чюнки олар, бир тарафтан, шеэрде ве шеэр янында булунмакъталар. Дигер тарафтан, оларда тешкиль этильген окъув эснасы бам-башкъадыр. Гузельдже дестек корьген мектеплернинъ оджалары ве талебелери исе, баягы муваффакиетли олмакъ икътидарындалар. Месея, 1897 сенесининъ декабринде Акъмесджит татар мектебининъ оджа ве талебелери Багъчасарайгъа келип, бу ердеки сахнада эки кунь девамында кенди оркестрининъ музыкадаки унерлерини ве сахна оюнларындаки истидатларыны косьтерген эдилер ки, Гаспринскийнинъ тарифлемесине коре, джемаатнынъ хошгонъюллиги ве гурьдели алгъышларыны къазандылар. Ишбу мектеп аслында мешхур Исмаил Мырза Муфтизаденинъ химаеси ве василигинде булундыгындан, маддий дурумы эртарлама мукеммель эди. Атта керек олгъанда, Муфтизаде мектепнинъ азбарыны кенишлетмек ичюн 5 000 (беш бинь!!!) рублеге къоншу азбарны сатып алып бере. Айны мектеп талебелери ве оджалары 1898 сенеси майыс 5-те акъшам кене тренле Багъчасарайгъа келип бир чокъ ерли талебелер тарафындан вокзалда къаршыланып бир къач юз киши гурухында кельген мусафирлерни Хансарайда айрылгъан махсус одаларда ерлештирдилер. Бу буюк гурух шеэрдеки Базар сокъагындан оркестро чалдырып кечеркен, ерли халкъ узерине кучлю тесирлер быракътылар. Экинджи куню Акъмесджит татар мектеби талебелерининъ шеревине Багъчасарай сокъакълары байракъларле яраштырылып, акъшам исе иллюминацияларле ярыкълатылды, Хансарай багъчасында талебелернинъ оркестро концерти алтынды шеньленме тёрени тешкиль этильди. Бу акъшамки шеньленмеде бир къач бинь татар халкъы булунмакъта эди. 7-нджи майыс куню исе, Акъмесджит татар мектеби талебелери Багъчасарай шеэр управа заласында яшлар ичюн оркестро концерти ве данс тешкиль эттилер. Къырымнынъ белли адамларындан сайгъыдегер Сейид бей Булгаков Акъмесджит татар мектеби талебелерини, шу арада, Кок-Козьге сейяхаты ичюн керекли микъдарда файтонлар айыргъандыр... [19]. Ама кой мектеплерининъ алы исе, чокъ фена... Бильгенимиз киби, о заманларда кой мектеплеринде чокъусы тек Къуран-ы-Керимни окъумагъа огретип, талебелер дерсте атта яшына коре айырылмай эдилер. Адетен, кой оджасы буюкче эвден бир ода киралап, шу одагъа бир къач саатке бир гурух кой балаларыны топлап, чокъ саде шекильде окъумакъ-язмакъны

огрете. Иште, бу ода кой мектеби сайылмакъта эди. Талелелерни тертип ве низамгъа чекмек ичюн ода диварында бир де фалакъа («джеза алет») асылып, окъувнынь «джиддийлигини» аньлатмакъта эди. Унлю шаиримиз Амди Гирайбай эски татар мектебинен багълы къыскъа бир пьесасынынъ ремаркасында кой мектебининъ левхасыны бойле косътермекте: «Эски усул бир татар мектеби. Балалар алчакъ ралечиклернинъ башында тиз чёкюп отуралар. Оджа (абла) тёрде, миндернинъ усътюнде, багъдаш къурулып отура, къолунда узун бир чубукъ тутта». Окъув эснасында талелелерден Меньли Айше азырлагъан сабагъыны (дерсини) окъуй: «Элиф»ни усътюн «э», «элиф»ни эсре «и», «элиф»ни отърю «у»; «бе» усътюн «бе», «бе» эсре «би», «бе» отърю «бу»... [25, с. 26–27]. Классик язиджыларымыздан Джемиль Керменчикли исе, озю окъугъан эски мектеплердеки вазьетни бойле хатырлай эди: «Бу мектеплерде биринджи куню «Рабби ессир веля туассир Рабби теммим бильхайыр» дуасы иле дерс башланыр, бир хафта зарфында 29 харф ве бу харфлерин хэр дюрлю хареке (диакр. знак) иле сурет-и-телляфузлары (айтылышлары) ве мюмарисе (алышкъанлыкъ) ерине агъыздан оларакъ эбджет (янычыкъ башлагъан) Сюбханнынь (Аллахнынъ)... ильтихакъ (къавушма), салаватлар, эманет ве къунут (ятсы намазындан сонъраки) дуасы окъуныр ве бунынъле биринджи китап икмаль идилирди (тамамланырды). Бундан сонъра сырасыле эджа, суре, хафтийэк (абдийик) ве Къуран-ы-азым-уш-шан окъунырды. Хэр шейде олдугъы киби, талим ве тедрисиеде де биринджи адым сайылан биринджи китап бираз кучь олмакъ иджаб идеркен, бу къадар муваффакиетле огренильдиги халда, юзюнден Къураны окъуя бильмек ичюн хич олматсе, 4 – 5 сене мектебе девам итмек иджаб идиюрды...» [27]. Яни къою схоластик шеклинде дерс кечирильген бу ве бойле мектеплерни Гаспринский «имкянсыз» сыфатында танымакъта эди. Экинджи тарафтан, 6 (алты!!!) яшындаки къызчыкъ Амиде-Шерфе Мустафа-Нури къызы Къуран-ы-Керимни башындан сонъунаджа эзберлеп 1896 сенеси ноябрь 1-де (джума куню) Ялта джамисинде джемаат огюнде имтихан бергенине не демели... [24]

Балагъа бильги ве тербие бермек чокъ хоранталарнынъ истеги ве бельки арзусы олса да, икътисадий дурум ве адетен бунъа акъча масраф этмек истеги де ёкъ эди. Шунынъ ичюн кой оджаларынынъ къазанчлары сонъ дередже аз эди ки, Гаспринский бунынъ узеринде айрыджа токъталып, вазьетнинъ не дередже мушкюль ве фена олдугъыны газет неширининъ энъ башындан аньлатып кельгендир. «Татар оджасындан даха аз маашлы олгъан меслек дюньяда вармы?» деп суаль къоя Гаспринский. Аят мердивенининъ энъ алчакъ басамагъында булунгъан татар оджасынынъ факъирлиги, аят джиэтинден эр заман бастырылдыгъы ве боюндырыкъ чекиджилиги хусусында адджы-адджы фикирлер юрьсетмекте [18].

Бу сой къайгъыджанлыкъ ве систематик суретте сухбет ве аньлатмалар, риджалар, илтимаслар, ялварувлар, лемслер, хатырлатмалар яваш-яваш, ниа-

ет, Гаспринскийни озь макъсадына якъынлаштырмакъта эдилер. 1884 сенеси Кефе большесиндеки Кок-Таш коюнде девлет дестеги ве джемаатнынъ къол-тутувынен окъув юрту ачылдыкъта, Гаспринскийнинъ алгъышлары айры бир макъалеге чевриле [15]. Шу окъув юртунынъ ачылышында 33 татар талebesи хазыр булунмакъта ве оларнынъ эбевейнлери (ана-бабалары) мектеп одалары ве оларнынъ якъарлыкъ ве ысытма меселелерини кенди боюнларына алмагъа ваад эткенлери, Кок-Таш мектебининъ гузель чалышмасы ичюн Сулейман, Сеитша мырзалар, Осман Ширинский ве Исмаил агъа Челебиев 150 рубле айыргъанлары ве Сулейман мырза айры оларакъ кендисинден 50 рубле ве мектеп ичюн озь мескенинден одалар айыраджагъы хабер этильмекте. Бу ерде берильген паранынъ кучюни козь огъуне кетирмек ичюн сёйлемели ки, о заманда фабрикада чалышкъан ишчининъ орта айлыгъы 30 кумюш эди.

Оджанынъ айлыгъы меселеси Гаспринский тарафындан бутюн кескинлиги ве аджджысынен мейдангъа чыкъарылгъан сонъ, базы ерлерде джемаат «уянаракъ» бу меселеге джиддиетле янашмагъа огъраша. Меселя, Ялта уездининъ Дерекуюнде 1890 сенеси янъы мектеп ачылдыгъы заман, Риза Эфенди адлы оджагъа джемаат бир айда 60 (алтмыш!) рубле мааш тайин эте. Эм бу мектепте дерслер янъы усулле, яни «усул-и-джедит» эсасында кечириледжеги ве бойле исляхатлар /исляхат/ (реформалар) Къырым медреселерине де кечеджеги хусусында умют беслене [1].

Чокъкъа бармай медресе исляхынынъ меселелери янъыдан котериле. Аслында Гаспринский «Терджиман» нешрининъ энъ башында бу меселеге, яни медресе исляхына, айрыджа дикъкъат айыра эди. 1885 сенеси «Зынджырлы»нынъ шеревли тарихи ве земаневий гъарибан алыны косътерип, джемаатнынъ дикъкъатыны ишбу япыгъа чекмеге огъраша. Менъли Герай бу таш бинаны къураракъ, ичинде аджайип шадырван (фонтан) ясатты. Медресенинъ бакъымыны, тамиратыны яптырмакъ, мудеррисининъ айлыгъыны теминлемек ве энъ факъир талebelерге биле окъумакъ имкяныны яратмакъ ичюн онынъ вакъфына Улу-Къул коюнден (Багъчасарай этрафы) бинълердже дёнюм топракъ айыргъан эди... Эм вефатындан сонъ Менъли Герай «Зынджырлы»нынъ янында дефин этилип, дюрбеси ичинден рухий козюнен онынъ алыны-эхвалыны козетмекте – дей Гаспринский. Ама козьлерини ягълы перде орткен асрий несиль онынъ къадри ве къыйметине барамайып, медресени аджыныкълы алгъа кетиргендилер [4].

«Зынджырлы медресе»си Русие империясы ичиндеки бутюн медреселерден энъ зенгинидир. Онынъ келири 10 000 (он бинъ!) рублеге бара. Эгер де бу парагъа талebelернинъ кендилеринден масраф этильген параларны къошсакъ – 15 000 (он беш бинъ!) рублеге чыкъа. Яни «Зынджырлы»гъа багълы бойле бир буюк пара булунмакъта – дей Гаспринский. Ама языкъ ки, окъувнынъ нетиджелери бу буюк парагъа мусавий дегиль. 15–20 йыллыкъ окъув девамында сохталарнынъ пек чокъ вакъты емек азырлыгъы, турмуш теда-

риклерине кете. Эм де сохталар йылда ялынъыз 4–5 ай окъуйлар. Шунунъ ичюн янъы сечильген мудеррис Аджы Абибулла Эфендининъ «Зынджырлы» огюнде кьойгъан деньишмелери шулардан ибарет эди:

- Окъув эснасы йылда 9 ай кечириледжек.
- Дерслер кунъде 8 саат девамында оладжакъ.
- Истекли сохталар ичюн медреседе чешит эснаф унерлери огретиледжек.
- Медреседе азырлыкъ болуги чалыштырыладжакъ.
- Бутюн сохталар девамлы суретте мудерриснинъ незарети алтында булунаджакълар.
- Тыштан олгъан шахслар ичюн медресеге кирмеге ясакъ этиледжек.
- Эбевейн (ана-бабалар) ве мусафирлер ичюн айры одалар оладжакъ.
- Мудерристен гъайры, ана тили дерслерини кечирмек ичюн махусус оджа чагърыладжакъ.
- Мудерриске ярдымджи оларакъ репетитор-молла чагърыладжакъ.
- Медреседеки тертип ве низамны сакъламакъ ичюн юкъяры сыныфларда окъугъан сохталар тайин этиледжек ве оларнынъ къолларына махусус низамнаме туттуруладжакъ.
- Окъумалары зайыф ве окъума истеклери олмагъан сохталар медреседен кенар этиледжек.
- Емек пиширмек ичюн махусус ашчы тутулып, емек ашхане ичинде ашаладжакъ.
- Сохталар бутюн вакъытларыны тек дерслерине багъышлап диний фенлерден гъайры, ана тили ве эсап фенлерини огренеджеклер. Истеклилер базы эснаф унерлеринен де огърашаджакълар.

Он ай девамында бу низамнаме узеринде чалышаракъ, даа бир чокъ янъы мадделер кирсетилип медреседеки окъувнынъ, сохталарнынъ ашына-сувуна баргъанджа, бутюн инджеликлер акс этильген эди. Яни окъумагъа киргенлернинъ весикъалары ве паспортлары олмалы, Къуранны бильмек (окъувязувны бильмек), йылда 8 ай окъуйджагъына кефалет бермек, ятма-турма тертибини бозмамакъ, дёртдуварлар (уджрелер) ичинде гигиена нормаларындан зияде сохта ерлештирильмейджек («Зынджырлы»)нынъ ичинде аслында 60–70 киши яшамакъта эди), йылда 8 ай девамында сохтанынъ окъувы иле багълы бутюн масрафларны медресе келиринден тёленаджек (эм ялынъыз вакъуф топракъларында берекет зайыф олдугъы вакъытлары, етишмеген бир кысым малиени сохталар кендиси темин этеджек), ичкиликте мушахеде олунгъан (тутулгъан) сохталар, шу анъ медреседен айрыладжакъ, тертип-низамны бозуджыларгъа къаршы башта къоркъутма аркетлери этиледжек, эгер бу ярдым этмесе, карцерге къапатыладжакълар. Эгер бу да учь дефа ярдым этмесе, тертип-низамны бозуджылар медреседен айырыладжакъ. Медресеге кирген сохта энъ аз дёрт йыл окъумалы. Бу муддеттен эввель окъувыны ташласа, онъа окъумасы ичюн айрылгъан параны кери къайтармагъа борд-

жлу оладжакъ. Бутюн сохталар яшына коре, сыныфларгъа болюне. Экинджи яхут юкъары сыныфкъа кечмек ичюн имтихандан кечмели. Окъумагъа кирген сохталарнынъ сойадлары, яшлары, къайдан кельгенлери, не вакъыт медресеге киргенлери махусус дефтерге язылып кирсетиле. Медреседеки окъув он йыл девамында девам эте. Эр сене июнь айында улемаларнынъ ве мусafirлернинъ огюнде эр сыныф имтихандан кечириле. Имтиханда «пек бильди», «бильди» къыйметликлерини къазангъанлар дигер сыныфкъа кечириле. «Бильмеди» къыйметлигини къазангъанлар, сыныфында къалдырыла. Эки сене девамында сыныфында къалгъанлар, учюнджи кересинде вакъуф парасындан айрыла ве окъувыны кенди одеи. Учюнджи йылында да «бильмеди» къыйметлигини къазангъанлар, медреседен кенар этиле. Медреседе бойле фенлер огретиле: Тюрк-татар ве араб грамматикасы, хуснихат (каллиграфия), эсап (арифметика), ахлякъ (наука о нравственности), мантыкъ (Логика. Дерслернинъ чокъсу эски араб фельсефеджилерининъ Аристотельнинъ фикирлерини анълатмасынен кечириле эди), шиир язма илими (наука о стихосложении) ве энъ керекли сыра диний фенлер. Емек меселеси: Сабах ве акъшам бутюн сохталаргъа чай ве отъмек бериле, уйлелик эки тюрлю аш: шорба, эт ве чешит мейва-емишлер. Базар эртеси ве джума акъшамы кунълери уйлелик пилав икрам этиле. Медресенинъ бутюн одаларынынъ яркълатылмасы ве ысытылмасы медресе келиринден телене [6].

Аслында медреседе бедава тасиль алма меселесини Гаспринский «энъ къыйметли ве энъ эмиетли шарттыр» деп сая эди. Чюнки юксек тасильден ич бир истидатлы баланынъ марум олмасы къатиен ясакъ эди ки, Къырымда юзйылларджа бу къаиде бозулмаз ве бозуламазды.

Аджы Абибулла Эфенди халкъ арасында белли бир шахс олмасы, чешит янъылыкъларгъа ве исляхларгъа ачыкъ булунмасы ве кендисининъ илери фикирли сайылмасынен Къырымнынъ башкъа улемаларындан айрылып тургъаныны къайд этип, Гаспринский ачыкътан-ачыкъ онынъ «Зынджырлы» мудерриси оларакъ сайлангъанына шахсий дестек эткенини айта [13]. «Аджы Абибулла Эфенди Къырымнынъ бильги джиэтинден энъ кучлю, энъ илерилеген молласыдыр» – дей Гаспринский [16].

Бу ерде тамам гузель бир фурсат булундыгъы ичюн даа бир «индже» меселени ачыкъламакъ сырасы булунмакъта. Гаспринскийнинъ Аджы Абибулла Эфенди Муслюм огълуна «дестеги» дедигимизде, гъает меракълы бир архив весикъасы мейдангъа чыкъа. Ве бу весикъадан корюне ки, Гаспринскийнинъ махусус дестеги олмасайды, мудеррислик меселеси насыл чезиледеги белли олмас эди. Олай шу ашагъыдакилерден ибареттир. 1887 сенеси Къырым Мусульманларынынъ Диний Идаресинде Таврия Губерниясы Идаресининъ шу сенеси январь 3 куню кондерильген №75 номералы талиматнамеси бакъыла. Талиматнамеге экленген Ялта уезди исправнигининъ 1886 сенеси декабрь 26-да (№ 216) япылгъан соргъу весикъасы булунмакъта

ки, Дерекой сакини Бекир Усеин огълу хатиб вазифесинде булунгъан Аджи Абибулла Эфенди узерине шикъет эйлегени себебинден мейдан алмакъта. Яни Бекир Усеин огълу Меккеге аджылыккъта кетеджекте, Аджи Абибулла лагъа дуа окъумасыны риджа эткен. Ама Аджи Абибулла онынъ риджасыны ред этип, джами этрафында булунгъан къавеханеге барып, анда карта ойнагъан инсанлар арасында булунып карта ойнагъанларнынъ базыларына насыл ойнаджагъы акъкъында акъыл огреткен. Эм исправникнинъ тизген соргъу весикъасындан ойле анълашыла ки, Аджи Абибулла Эфендининъ дуа япмакънынъ ред эткенине джиддий бир себеп олмагъан. Ве аслында диний адамнынъ (хатибнинъ) карта оюныны бакъмакъ ве атта оюнджыларгъа оюн меселесинде акъыл огретмек, шахсына якъышмагъан бир алдыр. Экинджи тарафтан, Аджи Абибулла Эфенди 20 январь 1890 сенесинден башлап хатиб вазифесинде булунмадыгъы да ачыкълана [3].

Текрарлаймыз, Гаспринскийнинъ шахсий дестеги олмасайды, Аджи Абибулла Эфендининъ 1890 сенеси «Зынджырлы медресеси»не мудеррис сайланмасы шубели эди.

Эр алда, янъы мудеррис ве онъа дестекчилернинъ аркетлери нетиджесинде «Зынджырлы»нынъ капиталъ тамири башлана. Бу тамирге 9.000 (докъуз бинъ!) рублеге якъын пара кереклиги сметасы азырлана. Ве энъ эсасы – медреседеки окъувнынъ кейфиети ве сыфатыны юксельтмек ве кенишлетмек макъсадынен «Зынджырлы»нынъ кутюпханесине янъы имкянлар яратыла. Аджи Абибулла Эфенди къырымтатар зиялылары ве бутюн тюрк-мусульман дюньясынынъ айдынларына чокъ гузель бир ибрет ве нумюне косътеререк, «Зынджырлы»нынъ кутюпханесине 1.000 (бинъ!) китап багъышлай. Гаспринскийнинъ хаберине коре, шу китаплар арасында гъает къыйметли ве сийрек олгъанлары да чокътыр [5].

Бу ишнинъ сонъ дередже эмиетли ери шунда ки, «Зынджырлы»даки кутюпханенинъ фондуны арттырмакъ макъсадынен эр сене керекли китап сатын алынмасына медресенинъ пара айырмасы къарарыдыр. Бу иш бутюн мусульман дюньясы ичюн чокъ онемли эди. Гаспринский газетасында бу олайларны къайта-къайта текрарлагъандыр. Кендиси де шу арада Аджи Абибулла Эфендининъ аркетине къошуларакъ, «Терджиман» редакциясы адындан 25 китап багъышлап, ким де ким даа медресеге китап багъышласа, оларнынъ адлары мытлакъ газетанынъ саифелеринде илян этиледжеги акъкъында хабер бере [16].

Гаспринскийнинъ «Зынджырлы» кутюпханесине китап топлама чагърышына бир чокъ окъуйыджылар сес берип эллеринден кельген ярдымыны бермеге башладылар. Энъ меракълысы Ялта уезди Ай-Василь коюннинъ имамы Сулейман эфенди де «Зынджырлы» мудеррисининъ адына чешит сааларгъа аит 17 китап кондере [16]. Бу левхадан корюне ки, къырымтатар зиялылары, оджасындан башлап молласы ве имамына варынджа, эвлеринде баягъы салмакълы шахсий кутюпханелер топлап тутмагъа чаре булмакъта эдилер.

XX асырнынъ энъ башында «Зынджырлы медресеси»нинъ кутюпханесинде булунган китапларнынъ каталогы азырланган эди. Биз чокъ сенелер эввель Багъчасарайдаки Хансарай музейинде бу джедвельни огрениркен, ялынъыз театроджылыкъ иле багълы бойле китапларнынъ адларыны язып алган эдик: «Мюсаб истипдат» («Севаплы эзиет»), «Эхэмиет», «Хайдар муаллим Наджи», «Бир хафие аилеси» («Шпион аилеси»), «Этхари» («Къуртулыш»), «Къадын къатили», «Йылдыз шейтаны», «Заваллы чоджукъ», «Таасюп ве истипдат», «Жонтюрк» («Младотурок»), «Истипдатын сонъ куню», «Там мюстебит», «Менфааткярлы меснет» («Менфааткярлы ярдым»), «Тенджере юварланды, къапагъыны булду», «Бир залымын энджамы», «Ферьяды-истипдат», «Генч забитлер», «Я гъазий, я шехит», «Изаа ве истихза».

Тасиль меселесини даа терендже, мундериджат джиэтинден даа кенишче ве сыфатлы шекильде дестеклемек ичюн Гаспринский айрыджа чокъ ташынып-тюшюнильген даа бир адым аткъан эди ки, бу да дюньявий фенлернинъ чешит сааларына аит олган бильгилерни топлап, оларны тюрлю брошюралар оларакъ нешир этмек. Юкъарыда къайд эткенимиз киби, бу ишнинъ къыска вариантыны та 1881 сенеси чыкъармагъа башлагъан кенди варакъаларында теджрибе эткен эди. 1889 сенесининъ башындан ишбу макъсаткярлы чалышманынъ 40 (къырк!) китапчесининъ нешрине тутунды. Табий, «Терджиман»нынъ абунеджилерине малий имтиязларле, къалганларгъа 1 кумюш 60 капиктен сатлыкъ оларакъ...

«Къырает тюркий» (Тюркий эдебитындан нумюнелер), «Медениет ислямие», «Мухтасар табакъат-уль-арз» (Геология акъкъында умумий малюмат), «Нумюне-и-хутут ве ресим» (Язы ве ресим нумюнелери), «Рисале-и-тергъип» (Керекли рисале), «Аруз-и-тюркий» (Тюркий шиир къурумы), «Кюре-и-арзын сурет тешкили (Ер куресининъ пейда олмасы), «Насихат-и-хюкема аз эсер-и-Лукъман ве Шейх Аттар ве дигеран» (Фельсефий мулязалар), «Гъараиб-и-адат-ы-акъвам» (Базы къавмларнынъ меракълы адетлери), «Хазине-и-ахбар» (Хаберлер хазинеси), «Хариталы джография», «Беден-и-инсан» (Ресимли анатомия), «Иран» (Ресимли меджмуа), «Мешхур пайтахтлар» (Петербург, Истанбул, Лондон, Париж, Рим, Вена, Берлин), «Насихат-ы-тыббие» (Медицина бильгилери), «Юнан хюкемасы» [Древнегреческие ученые] (Юнан алимли акъкъында малюматлар) ве буларгъа бенъзерлери.

Булардан гъайры, 1889 сенеси ноябрьден башлап «Терджиман»гъа къошма оларакъ Гаспринский тарафындан «Илимлер Энциклопедиясы» чыкъарыла. Шунунъ ичюн «Терджиман»нынъ абуне фияты «Энциклопедия» иле дёрт кумюш, «Энциклопедия»сыз исе, учъ кумюш ола [20]. Эм бунъа да сонъра къошма оларакъ «Терджиман»да айрыджа «Фенлер» рубрикасы ачылып балалар ичюн махусус чешит фольклор эсерлери, табиат акъкъында бильгилер, файдалы тевсиелер берилип башланды [8].

Ишбу китапларда берильген бильгилер къырымтатарджа чыкъкъан ич

бир тюрлю дерслик ве хрестоматияларында олмагъанындан, мектеплер, медреселер ве умумен миллетнинъ бильги уфкъуны, илим даиресини къат-къат арттыргъандыр.

О замандаки Русиянинъ ерли халкъларынынъ тасилинен багълы сиясеге козь ташланылса, Гаспринский якъан аркетлерининъ къыймети чокъ къат даа артмакъта. Юкъарыда анъдыгъымыз киби, мусульман мектеп ве медреселеринде фен кечмек къатиен ясакъ эди. Бу меселени айрыджа огренген белли дин хадими ве илим адамымыз Арслан Кричинский Акъмесджитте къорунгъан архив материалларыны огренерек, 1914 сенесине аит Къырым уездлерининъ джемаат окъув юртлары инспекторларынынъ мушавереси протоколларыны була бильди. Ишбу «ачувлы» протоколларгъа изаатлар беререк, А.Кричинский бойле язмакъта: «Инспекторларнынъ зияде окесини чыкъаргъан шейлерден татар мектеплеринде сарф (морфология), эсап (арифметика), хэндесе (геометрия), тарих ве джогграфия фенлери огренильмесидир. Ама оларны энъ зияде ачувландыргъан шей де татар мектеплеринде язылы шекильде эсап фени кечильмеси! Оларнынъ фикри боюнджа, татар мектеплеринде бу фен ялынъыз къыскадан агъзавий шекильде огренильмели. Ве аслында татар мектеплеринде ич бир тюрлю имтиханлар олмамалы ве сыныфтан сыныфкъа кечильмеси ичюн ич бир тюрлю баха къоюлмамалы, ве мектепте белли бир программагъа эсасланып дерс кечирильгени, къач сыныф тамамлангъаны хусусында къайд этильмейип, мектепни битирдиктен сонъра, ич бир тюрлю шахадетнаме ве яхут бунъа бенъзер башкъа бир весикъа берильмемели!!! Яни девлет инспекторлары татар мектеплеринде окъувны тамамен хаос ве дезорганизация ичине багырмакъ, бус-бутюн интизамсызлыкъ, къарышыкълыкъ ичине кирсетмек ичюн огъраштылар» [23, с. 166–168].

Бир тарафтан, зиялыларымыз математиканынъ эмиети ве муимлигини анълап керекли дерсликлер чыкъармакъта [7], экинжи тарафтан, къырымтатар тасилини контроль эткен девлет инспекторлары оны ёкъкъа чыкъармагъа аркет эткен эдилер.

Ама энъ эсасы Гаспринский бир шейге бакъмадан кенди оджалыкъ теджрибесинден келип чыкъкъан истеги ве аркетиле «Ходжа-и-субъян» («Балалар оджасы») ве «Муаллимлере аркъадаш» киби дерсликлер азырлап чокъ йыллар девамында онларджа дефа нешир этип Русиянинъ энъ узакъ кошелерине баргъанджа дагъыткъандыр. Олар башкъа тюркий тиллерге уйгъунлаштырылгъанларындан гъайры, Бухарада Джурабай Нигматбай огълу тарафындан фарс тилине де чеврильгендирлер. Бунъа джан юректен къол туткъан Гаспринский Бухара мектеби ичюн 100 (юз!) хаттат дефтери багъышлап, 1000 (бинъ!) «Элифбе» бедава нешир этеджегине кефалет бермекте [26]. Бу дерсликлер эсасында талебелер язы ве окъуманы 6 (алты!) айда сербест огрене эдилер. Ама бильгенимиз киби, башкъа такъдирде талебелер

буну огренмек ичюн бир къач сенелер огъраша эдилер. Ве Гаспринский ба-зыда аселетен мектеплерге барып, «Ходжа-и-субъян»нынъ ярдымыле талебелер язы-сызыны къач айда огренгенлерини тешкере тургъан. Меселя, 1891 сенеси июнь айында махусус Багъчасарайнынъ «Къайтазан мектеби»не тешриф буюраракъ, талебелернинъ окъувы ве язувларына багълы денеме япып, ана-бабаларгъа бу акъкъында хабер эте ве талебелер 6 айда окъума-язманы огренгенлерине инанмагъанларны шу мектепке барып эр шейни озъ козьлеринен корьмелери истегини бильдире [17].

Сейлегенимиз киби, Гаспринскийнинъ иджат эткен окъутув усулы ялынъыз Къырымда къулланылмады. Русиенинъ башкъа регионларындан оджалар Багъчасарайгъа келип, шу усулны огренди ве сонъра кенди окъув юртларында теджрибе эттилер. Меселя, 1891 сенесининъ июль айында Багъчасарайгъа Вятка губерниясындаки Агърыз медресесининъ кальфасы Хасянкаев келип, махусус оларакъ «усул-и-джедит»ни огренди. Эм бойле шекильде Къырымдан тыш олгъан онлар ве юзьлернен мусульман мектеплери ве медреселеринде Гаспринскийнинъ «усул-и-джедит» методикасы таркъалгъандыр [9]. Тасиль меселелеринен багълы онынъ макъалелери, язылары ве чагъырувлары бошуна кетмегени 1897 сенеси Нуха (Азербайджан) шеэринден кондерильген бир къыска мектюпте чокъ айдын корюнмекте. Онда айнен бойле денильмекте: «/Мухаррир эфенди/, халкъ тасили меселесинде сизин тевсиелерингиз нухалылар арасында шахсынъызгъа даир энъ якъын достуны булмакъта. «Терджиман» бизим топлашувларымызда, меджлислеримизде буюк авесликле, ачкозьлюликле окъулмакъта ве музакере этильмекте. «Терджиман»гъа нисбетен халкъымызнынъ юрек сыджагъы чокъ айдын ве ачыкъ корюнмекте» [34]. 1898 сенеси март айында с. -Петербургда окъугъан Къазан, Къырым, Кавказ, Урал виляети талебелеринден «Терджиман» редакциясына кондерильген телеграммаларында да янъы окъув методикасынынъ ярарлыкълары ичюн Гаспринскийге сонъсуз миннетдарлыкълар бильдириле [14]. «Усул-и-джедит» атта Русие сынъырларыны кечип, та Аджемистангъа (Ирангъа) баргъаны хусусында Тегеранда чыккъан «Насры» газетасынынъ материалларына эасланаракъ, нахичеванлы Магомед Таги эфенди хабер бермекте. «Терджиман» редакциясына кондерген мектюбинде о, бойле яза: «Мухаррир эфенди. Окъув меселесини эйилештирмек ичюн тевсие ве косътеришлерингиз бошуна кетмеди. «Усул-и-джедит» оджаларгъа дерс бермени ве огренджилер тарафындан окъур-язарлыкъны менимсемени о къадар къолайлаштырды ки, эм талебе ве эм де оджалар сизнен чокъ разы олмалылар. «Савт-и-усул» («Сес усулы») дигер мусульманларгъа Къырым ярымадасындан чыккъып келип, чокътан Аджемистан сынъырларында булунгъан Орду-бад ве Нихичевандан кечип, Аджемистаннынъ кендисине киререк, Тебриз ве Тегеранда къулланылмакъта» [30].

Аслында Гаспринский бу алларгъа да сонъ дередже коньмейип, кенди-

си янында бир истидатлы яш оджаны азырлап онынъ эсас вазифелерине шу ашагъыдакилерни тайин эте: керекли ве истекли виляетлерге барып бир ай ичинде янъы усул мектебининъ бутюн инджеликлерини бильдиреджек, керекли ярдымларны япаджакъ. Бир ай ичинде эм талебелер, эм ерли оджа ве эм де ерли ана-бабалар бу усулнынъ кучюни ве сыфатыны кореджек. Бундан сонъ, ерли оджа озъ башына къалып бу шекильде дерс кечиреджеги икътидарыны косътереджек. Иште, тек бундан сонъ, яш оджа кене Багъчасарайгъа къайтаджакъ [10]. Эбет, сонъундан анълашыла ки, ишбу сойады анъылмагъан яш ве истидатлы оджа мешхур Бекир Эмекдар олып, бир къач йыллар кечерек Къырымнынъ оджалары онъа сес чокълугъыле «шейх-уль-муаллим» (оджаларнынъ оджасы) намыны бердилер.

Ахыры-сонъу Гаспринский кенди башына четэль сеферлерине чыкъып мусульман виляетлеринде «усул-и-джедит» боюнджа нумюневий дерслер кечиререк, шу усулны дюньяда даа кениш таркъатмагъа тутуна. 1908 сенеси Мысыргъа кете. 1912 сенеси Индияда Бомбей шеэринде «усул-и-джедит» мектебини ачып ибрет дерслери бере ве о ерде де «Ходжа-и-субьян»ны янъыдан нешир эте [35, с. 34].

Бу сонъки малюматны даа тафсилятлыджа ачыкъламакъ ичюн «Терджиман»нынъ кендисинде басылгъан гъает меракълы бир парчагъа мураджаат этейик. 1912 сенесине аит бу парчада айнен шу ашагъыдакилерни корьмектемиз. «Баш мухарриримиз сене башында Хинд сейяхатына китмиш иди. Кечен март 2-де Бомбей бельдесинде (шеэринде) тэсис иттиги «усул-и-савти» мектеби хусусында хинд, араб, тюрк ве саире газеталарда малюмат корюльмектедир. Муэссисин (эсасчынынъ) кенди языларына мукъаддеме оларакъ Истанбулын «Икъдам» («Прогресс») газетасынынъ вердиги хабер ве Оренбургын «Вакъыт» газетасындан муляхазасыны (тюшонджесини) арз иеджегиз. 31 мартта чыкъмыш «Икъдам» Мысыр газеталарына истинад идиюр: «Мухаррир-и-мешхуреден олып Багъчасарайда мюнтешир (нешир олунгъан) «Терджиман» газетасынынъ сахиби Исмаил Гаспринский-бек Бомбейден авдет итмиштир. Мир мума-илейхин (ады кечкен бекнинъ) Бомбее азиметтен (кетмектен) макъсады усул-и-савти иле харф-ы-арабиейи тедрисе махсус мектеплер тесисине чалышмакътыр. Насыл ки, Русиеде бу киби мектеплер тесис идерек, къыраатын тесхилине (окъуманынъ къолайлыгъына) ве табакъат-ы-муслимин арасында маарифин нешрине хызмет итмиштир. Исмаил-бек Бомбейде лисан-ы-арабий ве тюркийе вакъыф (сахип) бир муаллим оларакъ «хэджа-и-савти» усулуны умумий эхалие талим эйлемиштир. Бир муддет кечтиктен сонъра, орада бу усул иле талим-и-къыраат ичюн бир мектеп тесисине муваффакъат асыл олмуштыр. Мектебин ресми-кюшады (ачылышы) мерасиминде Бомбей къазысы Мехмед-Алихан ве «Ахбар-ы-ислям» нам газетанынъ сахиби Гъазы Исмаил Сахиб киби эрбаб-ы-маруф (белли эрбап) хазыр булунмышлардыр. Исмаил-бек бу мунасебет иле ирад

иттиги (сёйледиги) нуткъунда усул-и-мезкюренинь эмиетини иза эйледигинде, хазирун (мейданда булунгъанлар) кендисини истихсан эйлемишлер (бегенгенлер) ве икътиза иден муавенети (керекли ярдымны) ифа эйлемеги (одеджеклерини) ваад итмишлердир. «Бомбей-газет» намындаки инглиздже газета диюр ки: «Исмаил-бек Гаспринский вюсатта (кениш оларакъ) хэджа-и-савти усулыле тедрисе махсус 5 000 (беш бинь!!!) къадар мектеп тесисине муваффакъ олмуштыр. Бу усул саесинде чоджукълар къыркъ кунъ зарфында къыраат ве китапта мукътедир (икътидарлы) олунмакътадырлар. Русиеде ве эзджумле (джумледен) Сибирья ве Туркистан иле Асияя вюста мютемеккин олан (кениш ерлешкен) эхл-и-ислям (ислям эхалиси) бу усулдан пек буюк фаиделер корьмишлердир». 29 мартта чыкъмыш «Вакъыт» диюр: «Бундан 30 сене мукъаддем там къаранлыкъта ятан Русие мусульманларына бакъып «хайяле фелях» («къуртулышкъа давет») дие чагъырмыш буюк Исмаил-бек дженаплары шимди шу давет иле алтмыш миллионлыкъ Хиндистан мусульманларына хитап идиюр. Гаспринский Русиеде шамата ве гурюльти итмеди. Тюрлю-тюрлю программалар, проектлер нешир итмеди. Маркс ве Лассаль назариелерини огретип тедрисе (салдырыма) давет итмеди, бешер, онар бинь кишилик митинглер джем идуп (топлап) нутукълар сёйлемеди. Анджакъ Багъчасарайын Къайтаз-агъа махаллесиндеки мектебе беш-он бала джыйып «усул-и-савти»нинъ татбикъ ве тесхилини (къолайлыгъыны) косътерди. Биринджи дерс китабыны тертип ве нешир итти. Ана тили, махаллий эдебият варлыгъыны яд иттирди. Джемиет-и-хайрие ве теракъкъиюн джемиетлерининъ лююзюмини анылатты. Низамнамелерини язып косътерди. Къызларын, валиделерин джахиле къалмасы, муджиб-и-теденни (артта къалма себеби) олдугъыны сёйледи. Отуз сенеден бери яздыгъы ве сёйледиги бунлардыр. Шимди йине бунлардыр. Отуз сенеден бери сёзюнден, меслегинден къыл къадар айрылыгъы ёкътыр. Олып кечмиш сиясий ве гъайры толкъунлар онынъ гемисини асла чалкъамады, ёлундан чыкъарамады. Бойле кишие «меслек кахраманы» демейип, не демели? Русие мусульманларынынъ тарих темеддюнинде (медениетте) ве теракъкъият фикриде аз заманда буюк месафе алдыкълары бу адамын тесиратында илери кельдигини достлары иле берабер мухалифлери ве душмалары итираф итмемектедир.

Исмаил-бекин хызмети ялынъыз татарлыкъ ве мусульманлыкъ ичюн дегильдир, бельки Русие ве умумий ватан ичюн шойледже фаиделидир, чюнки укюметин 20 миллиондан артыкъ тебаасынынъ джехалет ве таасиптен (фанатизмадан) къуртулып маариф ве темеддюн (медениет) ёлуна аякъ бастыкълары ватан ичюн буюк фаиде ве къазанчтыр. Шойле ки, Исмаил-бек не къадар буюк миллетпервер исе, шу къадар буюк ватанпервердир. Русиели бир татарын узакъ мемлекет мусульманлары арасына «усул-и-савтиейи» идхал (кирсеткен) ве тесхил-и-тасиль иптидаиейи нешире иджтихад иттиги (башлангъыч тасильни къолайлаштырып таркъатмагъа чалыштыгъы) не къадар

хош ве алий бир манзарадыр. Русиее ве русие мусульманларына гузель исим къазандыраджакъ бу ишке биз пек севиномиз ве буюк устазымыз Исмаил-бекке самимий къальптен муваффаъиет теменни идериз» [33].

Мектеп ве медреселернинъ кучюне кучъ къошкъан даа бир юрт – бу акъ-шамки окъув юртлары эдилер. Бойле окъув юртларындан бириси Багъчасарайда Сеид Ахмед Эфенди адлы оджанынъ рехберлигинде чалышты. Бу оджа Гаспринскийнинъ «усул-и-джедид»ини къуллаунаракъ, ишлегенлери се-бебинден кунъдюз вакъытлары олмагъан буюклер ичюн акъшам курсларыны ачып, бир чокъ инсанларны окъур-язар эткени ве эсап (арифметика) эсасларыны огреткени хусусында хабер бериркен, «хэр бир инсаннынъ окъур-язар олмасына ярдым эткен шейлер – азиздир» – дей Гаспринский [23].

Окъув ве тасильнинъ зарурлыгъыны, сонъ дередже кереклигини чешит тюрлю усулларнен анълаткъан Гаспринский, базада чокъ кинаели, кулюм-семели аракетлерде де булуна эди. Окъув ве тасиль меселелерининъ чезиль-меси эснасындан четте къалып юрьген базы Къырым зенгинлерининъ дикъкъатыны джелъп этмек макъсадыле гъает меракълы бир тюш корьгенини тарифлей. Санки Къырым зенгинлери буюк бир топланты кечирип Къырымда чешит эснаф мектеплерининъ ачылмасыны музакере этелер. Эм де санки эр бир бойле мектепке 200 талебе къабул этиледжеги анълашыла [7]. Зенгинлернен багълы неден бойле тюш коре Гаспринский? Чюнки о зенгинлер ки, яп-январында олып кечкен миллий-медений меселелерни ве ихтияджларны корьмейип, форса сатмакъ къабилинден бинълернен километро Къырымдан тыш олгъан ерлердеки джемаат ишлерине къошулып бинълернен кумюш пара масраф эткенлери де белли эди [12].

Эбет, миллет ичюн бойле мектеплер, яни белли бир зенаат огреткен окъув юртлары ава ве сув киби керек эди. Къырымнынъ ичинде не къадар ерли эснаф ве кальфалары (устадан унер огрениджилери) олса да, миллет мыкъясында булар бир зерре къадар шейлер эдилер. Шунунъ ичюн бу меселе сенелер девамында чокъ кескин шекильде тургъандыр. Ве ахыры-сонъу 1902 сенеси Сеид Абдулла Озенбашлынынъ тешевбюсиле биринджи дефа оларакъ Багъчасарайда терзи ималат ханеси ачылып талебелер къабул олунды [22].

Эм тек насихат дегиль. Къырым зенгинлери ичюн ибрет ве орънек оларакъ Гаспринский багъчасарайлы Арсланбей Ташыогълунынъ аят ве фаалиетини ачыкълай. Тасильнинъ буюк къыйметини анълаунаракъ, Арсланбей Багъчасарай янындаки бутюн бир кой олгъан мулькюни Къырым талебелерининъ тасилине васиет эттиктен гъайры, университетлерде окъугъан талебелеримизнинъ окъума масрафларыны одей. Ташыогълу иле берабер Гаспринский Кефе уездинден олгъан Абдульмеджит Абдулькъадыр огълунынъ ярдымыны да айрыджа къайд эте. Абдульмеджит эфенди 1500 (бир бучукъ бинъ!) дёнюм (гектар) топрагъыны джемааткъа васиет эте. Бу топракъ 100.000 (юз бинъ!)

рубле кыйметинде олып, ондан ярысы ерли медресе ве джамилернинъ ихтияджларына бериле [11].

«Терджиман»нынъ башлангыч девринде Гаспринскийнинъ гъает тирнекли, исрарлы ве себатлы арекетлери бир къач йыллардан сонъ, чокъ эмитли ве онемли нетиджелер бергенини коремиз. Бу нетиджелерни ялынъыз халкъымызнынъ кендиси дегиль де, Русие девлетининъ статистик идареси кенди тедкъикъат ве инджелемелеринде косътергендир. Девлет боюнджа эхалининъ окъур-язарлыгыны (грамотность) огрениркен, Таврия губерниясы боюнджа бойле ракъамлар мейдангъа чыкъа: «Къадын ве эркек оларакъ Таврия губерниясында яшагъан 740 931 эхалиден 90 455 киши окъур-язарлы ве буларгъа къошма оларакъ 30 882 талебе булунмакъта. Эпси (эркек ве къадын) 121 337 киши олып, 100 кишиге 16,3 киши окъур-язарлы булунмакъта» [32, с. 40–42]. Эм бу окъур-язарлар ракъамы юксек сайылмакъта эди. Энь меракълысы, Таврия губерниясы боюнджа окъур-язарлыгынынъ юксеклиги къырымтатарларындаки окъур-язарлы кишилернинъ буюк фаизинден (процентинден) келип чыкъкъаны косътериле. Чюнки къырымтатарларнынъ эм эркек, эм де ханымларнынъ аман-аман джумлеси джамилер янындаки мектеплерден кечмекте эдилер. Бойле мектеплернинъ сайысы ашагъы-юкъары 1000 (бинъге) бара эди [2]. Аины статистика менбасына эасланаракъ, ашагъыдаки къыясларны япмакъ мумкюндир. Эгер Таврия губерниясында 100 кишиге 16,3 окъур-язарлы олса, Москва губерниясынынъ уездлеринде 100 кишиге 15-тен башлап 25 кишигедже, Петербург губерниясында 100 кишиге 20,4, Саратов уездинде 100 кишиге 12,9, Рязань губерниясынынъ уездлеринде 100 кишиге 6,2 ве 9,9, Курск губерниясынынъ уездлеринде 100 кишиге 3,4 ве 7,6, Воронеж уездинде 100 кишиге 6,7, Полтава губерниясынынъ уездлеринде 100 кишиге 3,1 ве 5,6, Тамбов губерниясынынъ уездлеринде 100 кишиге 2,7 ве 4,6, Чернигов губерниясында 100 кишиге 2,0 [32, с. 40–42].

Текрарлаймыз: статистик идаресининъ кенди хаберине коре, Таврия губерниясынынъ эхалисинде окъур-язарларнынъ юксек фаизи башкъа миллетлернинъ арасында къырымтатарларнынъ окъур-язарлары чокълугъыле сыкъы суретте багълыдыр.

Даа бир статистик малюматларгъа коре, Таврия губерниясы эхалиге коре мектеплер сайысы боюнджа Русининъ энь илери регионы сайылмакъта эди. (Иляве: эгер Финляндия ве Остзей (Прибалтика) виляетлери козьге алынмаса). Бу ерде, яни Таврия губерниясында 745 кишиге 1 мектеп булунмакъта. 1897 сенеси 1-нджи январь кунюнде Таврия губерниясында 1703 мектеп булунмакъта эди. Эм айрыджа дикъкъат этмели ки, къырымтатар джемиети ичинде 388 кишиге 1 мектеп булунмакъта эди [31].

Бир тарафтан, «бала буютмек ичюн таш кемирмек керек» ве «джахиль къалгъан баланынъ гунахы ана-бабасынынъ усътюне къалыр» халкъ анълайышларындан ве дигер тарафтан, «къара асыр» ичинде чырпынгъан халкъны

кёр динджилик, мутаассипликтен айырып сагълам ёлгъа къоймакъ, илери цивилизациялар арасына къошмакъ ичюн джан куйдюрген Гаспринскийнинъ чокъманалы, чокътаракфы фааль аркетлери гузель бир нетидже бергенини коремиз.

Тасильнинъ къыйметини сонъ дередже анылагъан, европа университетининъ мезуны Б. Чобан-заде Гаспринскийнинъ васиетлерине эсанаракъ, 1920 сенеси Будапешттен Къырымгъа къайткъан сонъ, ачлыкъ олюми муитинде къальбини ёгъургъан миллетнинъ келеджегини анылатаракъ, къайнакъ дуйгъуларыны ферьяд эйледикте: «Китабы усыгюнде толуп къалгъан алимлер, мектеп таваны астында джан теслим эткен оджалар, сабагъыны (дерсини) эзберлеген вакъытта, сараруп кеткен татар талебелерини анынъаймыз (!) Мектеби сёнген халкъ – деген вакъытта да мектеп ичюн ач къалгъан, захмет чеккен, мектеп хатри ичюн хэр шейге къатлангъан бир халкъ корьмек тилиймиз!» деп Гаспринскийнинъ тасиль меселесиндеки васиетлерини кутъкендир [36, с. 8].

КЪУЛЛАНЫЛГЪАН ЭДЕБИЯТ

1. *Аджы Абибулла Эфенди*. Редакциягъа мектюп // Терджиман. 1890. янв.8.
2. *Айвазов А. С.* Мектеплерин исляхи ве иджтима-и-муаллимин // Ветан хадими. 1906. № 1.
3. ГАРК (Государственный архив Республики Крым). Ф. 27, оп. 1, т. 3, д. 8044, л. 22.
4. *Гаспринский И.* «Зынджырлы» медресе // Терджиман. 1885. окт. 7.
5. *Гаспринский И.* «Зынджырлы»нынъ кутюпханеси // Терджиман. 1890. июль 29.
6. *Гаспринский И.* «Зынджырлы»нынъ тертип ве низамы // Терджиман. 1890. ноябрь 6.
7. *Гаспринский И.* Меджлис // Терджиман. 1884. окт. 7.
8. *Гаспринский И.* «Фенлер» адлы янъы рубрика // Терджиман. 1899. январь 8.
9. *Гаспринский И.* Вопрос об улучшении методов преподавания // Терджиман. 1891. 14 июля.
10. *Гаспринский И.* Девять лет назад мы открыли в Бахчисарае первое мектебе // Терджиман. 1892. 31 янв.
11. *Гаспринский И.* Заговорив о добром деле... // Терджиман. 1892. 25 окт.
12. *Гаспринский И.* Из Петербурга сообщают // Терджиман. 1889. 12 мая.
13. *Гаспринский И.* Кене «Зынджырлы» акъкъында // Терджиман. 1890. февр. 18.
14. *Гаспринский И.* Мы имели великое удовольствие...// Терджиман. 1898. 27 марта.
15. *Гаспринский И.* Мы с удовольствием прочли...// Терджиман. 1883. 29 мая.

16. *Гаспринский И.* Мы уже говорили... // Терджиман. 1890. 28 сент.
17. *Гаспринский И.* На днях мы посетили детский мектеб // Терджиман. 1891. 26 июня.
18. *Гаспринский И.* Нет ничего дешевле труда татарского учителя // Терджиман. 1883. 25 авг.
19. *Гаспринский И.* Обычный вечер // Терджиман. 1898. янв. 6; авг. 16.
20. *Гаспринский И.* Редакция приступает к постепенному выпуску в свет на татарском языке «Энциклопедии наук» // Терджиман. 1889. 12 ноября.
21. *Гаспринский И.* С удовольствием заносим на страницы «Переводчика» // Терджиман. 1884. 8 марта.
22. *Гаспринский И. С. А.* Озенбашлы открывает портняжную мастерскую // Терджиман. 1902. 29 апр.
23. *Гаспринский И.* Учитель одного из новометодных мектебов // Терджиман. 1892. 31 дек.
24. *Гаспринский И.* Ялта хаберлери. // «Терджиман». 1896. ноябрь 3.
25. *Гирайбай А.* Джигитке / Тертип этиджи И. Керим, метинлерни азырлав Алимова М. Акъмесджит: Тарпан. 2009. 112 с.
26. *Исмаил.* Из Бухары нам сообщают // Терджиман. 1897. 28 апр.
27. *Керменчикли Дж.* Заман недир? // «Терджиман». 1916. № 52. март 5.
28. *Кричинский А.* Очерки русской политики на окраинах. Ч.2: К истории борьбы с просвещением и культурой крымских татар: С прил. Секретных документов. Баку: Изд-во Тюркского культурно-просветительского отд. Азербайджанского союза «Кооперации». 1920. 193 с.
29. *Леманов И.* Эсап меселелери. Багъчасарай. 1893; *Гаспринский И.* Эсап мухтасар. Амель хамсе ве месаил-и хэсабие. Багъчасарай. 1897. 46 с. ; *Гаспринский И.* Ильм-и-хэсап. Багъчасарай. 1911. 35 с.
30. *Магомед Таги Эфенди.* Из Нахичевани // Терджиман. 1898. 23 мая.
31. Разные вести // Терджиман. 1898. 13 янв.
32. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Том 9. Симферополь, 1889.
33. Хиндистанда биринджи усул-и-савти мектеби // Терджиман. 1912. апрель 13.
34. *Хусаин-заде.* Из Нухи // Терджиман. 1897. 16 апр.
35. *Червонная С. М., Гилязов И. А., Горошков Н. П.* Тюркизм и пантюркизм в оригинальных источниках и мировой историографии: исходные смыслы и цели, парадоксы интерпретаций, тенденции развития // Ас–Алан. 2003. № 1 (10).
36. *Чобан-заде Б.* Татар окъув ишлери // Ильк адым. 1921. № 1.

Новый метод обучения Гаспринского

Исмаил Керимов

*(Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ;
ГБОУВО РК «Крымский инженерно-педагогический
университет им. Ф. Якубова»)*

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы внедрения методики «Усул-и-джедит» («Новый метод обучения чтению и письму»), разработанной И. Гаспринским в самом начале 1880 годов, в крымскотатарские начальные школы. Прослеживается распространение «Усул-и-джедит» в мусульманских школах Поволжья, Кавказа, Средней Азии, Турции, Ирана, Индии и в других регионах. Показывается как реформы в образовательной системе начальных школ того времени повлияли на динамику и качество учебного процесса. На основе малоизвестных источников отражается личный вклад Гаспринского в развитие образовательного процесса в мусульманском мире.

Ключевые слова: Гаспринский и новый метод обучения в мусульманских школах, школьные реформы в Крыму в конце XIX и начале XX веков.

Для цитирования: Керимов И. А. Гаспринский ве «усул-и-джедит» // Крымское историческое обозрение. 2021. № 1. С. 118–137. DOI: 10.22378/ki0.2021.1.118-137

Сведения об авторе: Керимов Исмаил Асанович – доктор филологических наук, профессор, директор Научно-исследовательского института крымскотатарской филологии, истории и культуры этносов Крыма, Крымский инженерно-педагогический университет (295015, Учебный пер., 8, Симферополь, Российская Федерация); ведущий научный сотрудник Крымского научного центра Института истории им. Ш. Марджани АН РТ (420111, ул. Батурина, 7А, Казань, Российская Федерация); alimes@mail.ru

Gasprinsky`s new teaching method

Ismail Kerimov

(*Sh. Marjani Institute of History of Tatarstan Academy of Sciences; SBEEHE RC «F. Yakubov Crimean Engineering and Pedagogical University»*)

Abstract. The article discusses the issue of the new methodology “Usul-i-jedit” (“New methods of teaching reading and writing”), developed by I. Gasprinsky at the very beginning of 1880 in the Crimean Tatar primary schools. It traces the spread of “Usul-i-jedit” in Muslim schools of Volga region, Caucasus, Central Asia, Turkey, Iran, India and other regions. It shows how the reforms of the educational system of that time influenced to dynamics and quality of the education. Based on little-known sources, Gasprinsky`s personal contribution to the development of the educational process in Muslim countries is reflected.

Keywords: Gasprinsky and new methodu of teaching in Moslem schools, school reforms in the Crimea at the end of XIX beginning XX centuries.

For citation: *Kerimov I. A. Gasprinsky`s new teaching method. Krymskoe istoricheskoe obozrenie=Crimean Historical Review. 2021, no. 1, pp. 118–137. DOI: 10.22378/kio.2021.1.118-137*

REFERENCES

1. Adzhy Abibulla Efendi. *Redakciyag`a mektyup* [A letter to the editor]. *Terjiman* [Translator]. 1890. Jan. 8.
2. Ajvazov A.S. *Mekteplerin islyahi ve idzhtima-i-muallimin* [School reform and Teachers ‘ meeting]. *Vetan hadimi* [A servant of the people]. 1906. No 1.
3. State Archive of the Republic of Crimea. F. 27, inv. 1, vol. 3, c. 8044, s. 22.
4. Gasprinskij I. «Zyndzhyrly» *medrese* [Zindjirli Madrasa]. *Terjiman* [Translator]. 1885. Oct. 7.
5. Gasprinskyj [The library of “Zinjirli”]. *Terjiman* [Translator]. 1890. July 29.
6. Gasprinskij I. *Zyndzhyrlynyyn` tertip ve nizamy* [Rules and regulations in Zindjirli madrasa]. *Terjiman* [Translator]. 1890. Nov. 6.
7. Gasprinskij I. *Mejlis* [Meeting]. *Terjiman* [Translator]. 1884. Oct. 7.
8. Gasprinskij I. «Fenler» *adly yan`y rubrika* [A new rubric “School subjects” or “Science”]. *Terjiman* [Translator]. 1899. Jan. 8.
9. Gasprinskij I. [Problems of improving the methods of teaching]. *Terjiman* [Translator]. 1891. July 14.
10. Gasprinskij I. *Devyat` let nazad my otkryli v Bahchisarae pervoe mektebe*

[Nine years ago we opened the first mektebe in Bakhchisarai]. *Terjiman* [Translator]. 1892. 31 Jan.

11. Gasprinskij I. *Zagovoriv o dobrom dele...* [Talking about a good cause...]. *Terjiman* [Translator]. 1892. 25 Oct.

12. Gasprinskij I. *Iz Peterburga soobshchayut* [From St. Petersburg report]. *Terjiman* [Translator]. 1889. May 12.

13. Gasprinskij I. *Kene «Zyndzhyrly» ak "k" ynda* [Again about Zinjirly Madrasa]. *Terjiman* [Translator]. 1890. Feb. 18.

14. Gasprinskij I. *My imeli velikoe udovol'stvie...* [It was a great pleasure...]. *Terjiman* [Translator]. 1898. March 27.

15. Gasprinskij I. *My s udovol'stvиеm prochli...* [We are happy to read...]. *Terjiman* [Translator]. 1883. May 29.

16. Gasprinskij I. *My uzhe govorili...* [We have already spoken...]. *Terjiman* [Translator]. 1890. 28 Sept.

17. Gasprinskij I. *Na dnyah my posetili detskij mekteb* [The other day we visited the children's mekteb (school)]. *Terjiman* [Translator]. 1891. June 26.

18. Gasprinskij I. *Net nichego deshevle truda tatarskogo uchitelya* [There is nothing cheaper than the work of a Tatar teacher]. *Terjiman* [Translator]. 1883. 25 Aug.

19. Gasprinskij I. *Obychnyj vecher* [An ordinary evening]. *Terjiman* [Translator]. 1898. Jan. 6; Aug. 16.

20. Gasprinskij I. *Redakciya pristupaet k postepennomu vypusku v svet na tatarskom yazyke «Enciklopedii nauk»* [The editorial board begins the gradual publication of the "Encyclopedia of Sciences" in Tatar language]. *Terjiman* [Translator]. 1889. Nov. 12.

21. Gasprinskij I. *S udovol'stvиеm zanosim na stranicy «Perevodchika»* [With great pleasure we put on the pages of the "Translator"]. *Terjiman* [Translator]. 1884. March 8.

22. Gasprinskij I. S. A. *Ozenbashly otkryvaet portnyazhnuyu masterskuyu* [S. A. Ozenbashli opens up the tailoring shop]. *Terjiman* [Translator]. 1902. 29 Apr.

23. Gasprinskij I. *Uchitel' odnogo iz novometodnyh mektebov* [Teacher of one of the new-method mektebs (schools)]. *Terjiman* [Translator]. 1892. 31 Dec.

24. Gasprinskij I. *Yalta haberleri* [News of Yalta]. *Terjiman* [Translator]. 1896. Nov. 3.

25. Girajbaj A. *Dzhigitke* [To a young man]. Comp. I. Karim, M. Alimova. Aq-mescit: The Tarpan. 2009. 112 p.

26. Ismail. *Iz Buhary nam soobshchayut* [We are informed from Bukhara]. *Terjiman* [Translator]. 1897. 28 Apr.

27. Kermenchikli Dzh. *Zaman nedir?* [What is time?]. *Terjiman* [Translator]. 1916. No. 52. March 5.

28. Krichinskij A. *Ocherki russkoj politiki na okrainah. CH.2: K istorii bor'by s prosveshcheniem i kul'turoj krymskih tatar: S pril. Sekretnyh dokumentov* [Essays of Russian politics on the outskirts. Part 2: On the history of the struggle against the

Enlightenment and culture of the Crimean Tatars: With adj. Secret documents]. Baku: Publishing house of the Turkic Cultural and Educational Department. Azerbaijan Union of “Cooperation”. 1920. 193 p.

29. Lemanov I. *Esap meseleleri* [Exercises in arithmetic]. Bagchasarai. 1893; Gasprinskij I. *Esap muhtasar. Amel'hamse ve mesail-i hesabie* [A short course in arithmetic. Five practical exercises and counting examples]. Bagchasarai. 1897. 46 p.; Gasprinskij I. *Il'm-i-hesap* [Mathematics]. Bagchasarai. 1911. 35 p.

30. Magomed Tagi Efendi. *Iz Nahichevani* [From Nakhichevan]. *Terjiman* [Translator]. 1898. May 23.

31. *Raznye vesti* [Different news]. *Terjiman* [Translator]. 1898. 13 Jan.

32. *Sbornik statisticheskikh svedenij po Tavricheskoj gubernii* [Collection of statistical data on the Tauride province]. Vol. 9. Simferopol, 1889.

33. *Hindistanda birindzhi usul-i-savtie mektebi* [The first school with a “phonetic” reading method in India]. *Terjiman* [Translator]. 1912. April 13.

34. Husain-zade. *Iz Nuhi* [From Nuha]. *Terjiman* [Translator]. 1897. April 16.

35. Chervonnaya S. M., Gilyazov I. A., Goroshkov N. P. *Tyurkizm i pantyurkizm v original'nyh istochnikah i mirovoj istoriografii: iskhodnye smysly i celi, paradoksy interpretacij, tendencii razvitiya* [Turkism and Pan-Turkism in Original Sources and World historiography: initial meanings and goals, paradoxes of interpretations, development trends]. As-Alan. 2003. No 1 (10).

36. Choban-zade B. *Tatar ok'uv ishleri* [Tatar educational affairs]. *Il'k adym* [The first step]. 1921. No 1.

About the author: Kerimov Ismail Asanovich – Dr. Sci. (Philology), Professor, Director of the Scientific Research Institute of the Crimean philology, history and culture of the Crimean ethnos, SBEEHE RC “ F. Yakubov Crimean Engineering and Pedagogical University” (295015, Simferopol, Uchednii lane, 8, Crimea, Russian Federation); Leading Researcher of the Crimean Scientific Center of Sh. Marjani Institute of History of Tatarstan Academy of Sciences (420111, Kazan, Baturin Str., 7A, Russian Federation); alimes@mail.ru